

Кравченко Е. А.

КАРТА ПАМ'ЯТОК ГЕРАКЛЕЙСЬКОГО ПІВОСТРОВА ТА МЕЖИРІЧЧЯ БЕЛЬБЕКУ І ЧОРНОЇ РУБЕЖУ VIII—VII—IV ст. до н. е*

У статті розглядається низка проблемних питань дослідження археологічних пам'яток Гераклейського півострова та межиріччя Бельбеку і Чорної доколонузаційного часу і проблема греко-варварських відносин часу кононузації, робиться спроба накреслення основних процесів історичного розвитку населення зазначеної території часу пізньої бронзи — раннього заліза.

Незважаючи на більш ніж 100-річні дослідження, проблема реконструкції історичних процесів у Південно-Західному Криму в I тис. до н. е. лишається невирішеною.

Багаторічні дослідження цього регіону Н. М. Печонкіним [1], Л. Н. Соловійовим [2], Н. І. Репниковим [3], С. Ф. Стржелешьким [4], К. Е. Гриневичем [5], А. К. Тахтаєм [6], Х. І. Кріс [7], О. Я. Савелею [8], Г. М. Ніколаєнко [9] та іншими дослідниками надали досить обширний матеріал для вивчення проблеми варварського населення, яке пов'язується з кизил-кобинською культурою. Частина матеріалу ввійшла до праць Х. І. Кріс [10], А. М. Лєскова [11], С. Ф. Стржелешького [12], А. І. Тереножкіна [13], В. А. Колотухіна [14], О. Я. Савелі [15], С. Н. Сенаторова [16], Г. М. Ніколаєнко [17], однак повного аналізу археологічного матеріалу доколонузаційного періоду і часу кононузації Гераклейського півострова та прилеглих територій зроблено не було.

Метою нашої роботи є накреслення основних історичних процесів, що відбувалися на Гераклейському півострові на зламі VIII—VII—IV ст. до н. е., в аспекті вивчення етнокультурних процесів у цьому регіоні в доколонузаційний час і проблеми греко-варварських відносин.

У ході дослідження було опрацьовано 37 пам'яток. Картографування показало чітке розподілення пам'яток на розглядуваній території, пов'язане як з хронологією, особливостями ландшафту, так і з етнічними особливостями груп населення, що залишило пам'ятки (рис. 1).

Найдавніші пам'ятки середньої і пізньої бронзи зосереджені в центральній частині Гераклейського півострова і на північному боці, з них 9 — на Гераклейському півострові та 1 на північному боці. У центральній частині Гераклейського півострова пізніших варварських пам'яток нема. Інші 27 пам'яток відносяться до часу

пізньої бронзи — початку заліза і відповідають першому та початковій другому етапів кизил-кобинської культури [18]. На деяких поселеннях простежується послідовна зміна й іноді співіснування населення, що залишило пам'ятки, розподілені на кілька матеріальних комплексів.

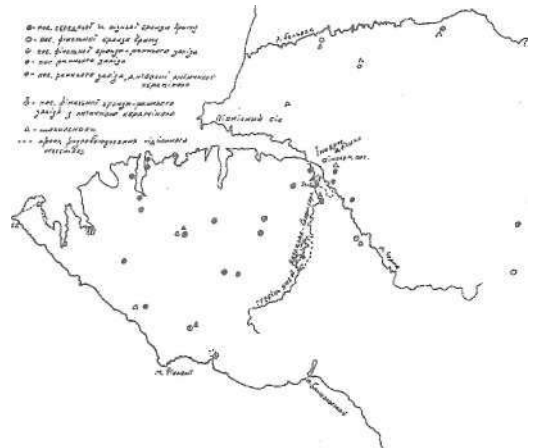

Рис. 1. Пам'ятки негреського населення Гераклейського півострова та межиріччя Бельбеку і Чорної рубезу VIII—VII—IV ст. до н. е.

До більш ранніх пам'яток, які на рубіж VIII—VII ст. до н. е. визначаються типово кримськими рисами періоду фінальної бронзи, відносяться такі, що серед найбільш частотних рис характеризуються каркасно-плітньовими будівлями, нелощеним посудом, орнаментованим наліпами і пружками (рис. 2, 1—10), або серед керамічного комплексу яких є чорноглиняні округлодонні або підокруглодонні посудини. До пізніших пам'яток, що потрапляють в Південно-Західний Крим на рубезу VIII—VII ст. до н. е., відносяться такі, матеріальний комплекс яких характеризується наявністю напівземлянкових будівель, чорнолощеною керамікою із врізаним

* Автор статті висловлює ширю подяку всім співробітникам НЗХТ та особисто Н. В. Красовській за всебічну допомогу в ознайомленні з матеріалами музею.

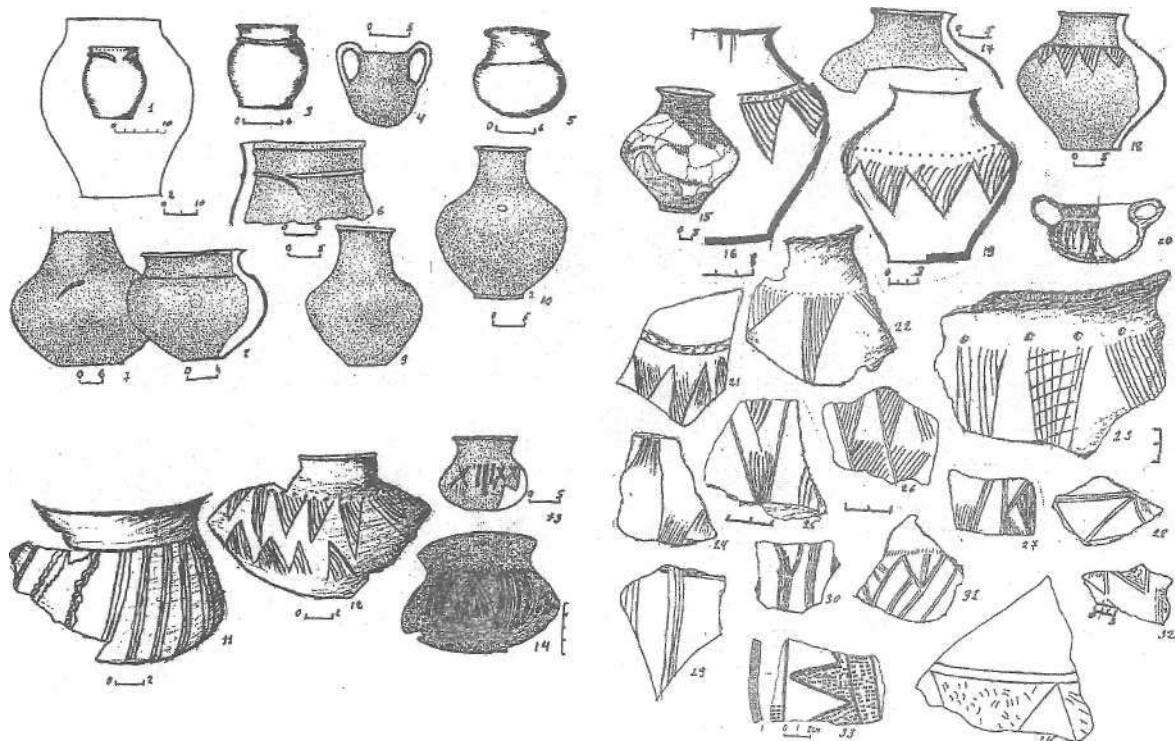

Рис. 2. Липна кераміка кизил-кобинської культури:

1–10 — нелоощна з поселень Гераклейського півострова; 11–14, 17 — чорнолощена з Інкерманського поселення; 15, 20–27 — чорнолощена з поселень Гераклейського півострова; 16, 19 — чорнолощена з курганів біля Сімферополя; 18 — чорнолощена з кургану Сімферопольського водосховища; 28–30 — чорнолощена з поселень Гераклейського півострова VI–V ст. до н. е.; 31–34 — чорнолощена, орнаментована дрібнозубим гребінцем, з поселень Гераклейського півострова.

орнаментом заштрихованими трикутниками вершиною донизу, виконаним однозубим інструментом (рис. 2, 15, 20–27), а також пізніші, що за нині існуючою хронологічною шкалою датуються VI–III ст. до н. е., орнаментовані дрібнозубим гребінцем (рис. 2, 28–34).

Окреме місце також посідає керамічний комплекс Інкерманського поселення з керамікою складної орнаментатії, виконаної в прокресленій техніці із заповненням білою пастою, що датується від VI–V ст. до н. е. до елліністичного часу (рис. 2, 11–14, 17).

Після аналізу матеріалу було встановлено, що проникнення людності, котра залишила пам'ятки, керамічний комплекс яких орнаментований у прокресленій техніці заштрихованими трикутниками вершиною донизу, на Гераклейський півострів відбулося, ймовірно, потужною хвилею через північний регіон Інкерманським проходом до гирла р. Чорної (рис. 1).

Південно-східна частина Гераклейського півострова має певні особливості, зумовлені просуванням на неї зі сходу населення гірського регіону. Але ці проникнення були нечисленні і виявляються завдяки знахідкам чорноглиняної кераміки і чорнолощеної, орнаментованої дрібнозубим гребінцем.

Пам'ятки пізньобронзового часу кизил-кобинської культури локалізуються на Північному узбережжі Гераклейського півострова (3 пам.), у східній частині півострова від м. Фіолент до Мраморної балки по відрогах висоти Козацька — Сапун-гора до гирла р. Чорної (3 пам.), від відрогів висоти до р. Чорної (3 пам.), на Північному боці приблизно до залізниці на сході і р. Бельбек на півночі (2 пам.), на правому березі р. Чорної (1 пам.).

Пам'ятки з керамікою, орнаментованою заштрихованими трикутниками вершиною донизу, чисельніші більше ніж удвічі, у 8 випадках із 25 локалізуються на раніших поселеннях і у 8 випадках доживають до античного часу. Локалізуються на Північному узбережжі Гераклейського півострова (2 — на місці раніших поселень без хронологічного розриву, 4 нових), у східній частині півострова від м. Фіолент до Мраморної балки по відрогах висоти Козацька — Сапун-гора до гирла р. Чорної (3 — на місці більш ранніх пам'яток без хронологічного розриву, 5 нових. 2 з яких доживають до античного часу), від відрогів висоти до р. Чорної (3 — на місці більш ранніх поселень, одне з яких доживає до античного часу, 2 нових, одне з яких доживає до античного часу), на Північному боці (3 нове посе-

лення), на правому березі р. Чорної (4 нових, з яких 3 доживають до античного часу).

Окремо виділяється поселення Уч-Баш. Ця пам'ятка знаходиться на скельному виступі, з якого добре видно Інкерманську долину і гирло р. Чорної. З півночі поселення обмежене валом завширшки 2 м і завдовжки 150 м. На поселенні розкопками С. Ф. Стржелецького [19] відкрито матеріальні комплекси як з керамікою фінальної бронзи Криму, так і з чорнолощеною керамікою, орнаментованою поясом заштрихованих трикутників вершиною донизу. Припинення життя на поселенні впродовж часу його існування не зафіксовано. Однак С. Ф. Стржелецький вказує на те, що воно загинуло від військової сутички в VII—VI ст. до н. е. [20]. На наш погляд, історична доля цього поселення була дещо іншою. Найдавнішим часом має датуватися комплекс з нелощеною керамікою, орнаментованою пружками і наліпами, каркасні будівлі якого гинуть у пожежі, що й була результатом військової сутички між його мешканцями і прийшлою людністю, яка залишила на поселенні керамічний комплекс з врізаною орнаментациєю. Ймовірно, воно стало першим зруйнованим на Гераклейському півострові поселенням місцевої людності. За матеріалом ці події мають відноситись до рубезу VIII—VII ст. до н. е. — початку VII ст. до н. е. [21]. Теза про припинення життя на поселенні в VII—VI ст. до н. е. вимагає окремого дослідження.

Керамічні пам'ятки з врізаною орнаментациєю поширюються на Північне узбережжя і східну частину півострова, змінюючи там пам'ятки з посудом, орнаментованим пружками. Населення, ймовірно, відходить на схід до південно-східної частини півострова і за річку Чорну, де щільність його збільшується.

До часу грецької колонізації відносяться лише 2 поселення у східній частині півострова і 1 поселення на Північному узбережжі завдяки знахідці хіоської амфори. Ймовірно, греки в час заснування Херсонеса витіснили тубільців на схід, оскільки в південно-східній частині півострова, а потім і за р. Чорною з'являються нові поселення з чорнолощеним, орнаментованим врізаними трикутниками посудом, що за античною керамікою датуються V—IV ст. до н. е. Поселення, що локалізуються на східному схилі Сапун-гори, як і раніше в Центральній частині півострова, припинили своє існування до часу розмежування Гераклейського півострова, тобто до середини IV ст. до н. е. [22]. В елліністичний час на місці колишніх поселень кизил-кобинської культури на висоті Козацька — Сапун-гора з'являється оборонна стіна, що відмежовувата хору Херсонеса від передгірських районів [23].

Ймовірно, це було наслідком загрози наділам херсонеситів, яка йшла зі східних передгірських районів.

Населення Гераклейського півострова, що залишило пам'ятки з матеріальним комплексом фінальної бронзи Криму, в цей час фіксується на схід від р. Чорної і далі в гірських районах.

Наведені матеріали дозволяють поставити питання періодичної зміни населення передгірських регіонів принаймні Південно-Західного Криму з подальшим просуванням його далі на схід у гірські регіони, реанімуючи тим самим дослідження Х. І. Кріс, яка виділила 2 варіанти культури Гірського Криму часу раннього заліза [24], але пов'язувати їх треба з різночасовим витісненням у гори різного населення передгірських регіонів.

Найбільш стійкою рисою в матеріальних комплексах Південно-Західного Криму лишається орнаментация кераміки (рис. 2, 15—26), тому саме вона має визначати відповідність передгірських матеріальних комплексів пізнішим гірським. Поховальні споруди, за типологією яких Х. І. Кріс виділила локальні варіанти [25], в гірських умовах мають відігравати вторинну роль і їх відповідність тій чи іншій етнічній групі має розглядатися окремо.

У науковій літературі постійно робилися спроби пояснення відсутності мегалітичних могильників на території Гераклейського півострова оранкою або традицією ховати у важкодступних місцях в горах [26]. Однак на Гераклейському півострові відомо кілька курганных некрополів з похованнями від часу бронзи до раннього заліза [1—9]. Крім того, на поселеннях досить часто виявляють поховання в господарських ямах або просто ямні поховання без насипу, іноді простежуються сліди ґрунтових некрополів [1—9].

Варто припустити, що поховальних споруд типу кам'яних скринь Гірського Криму на Гераклейському півострові ніколи не було. Вони з'являються в гірських районах як адаптована до гір форма впускних поховань, які не можна заглибити з причини близькості скелі, а курганный насип отримує форму накидів каміння, кромлеху, іноді простежується менгір і т. ін. На жаль, більшість невисоких кам'яних курганів Гераклейського півострова не досліджена, але навіть досліджені дають матеріал кизил-кобинської культури.

Також варто інакше подивитися на поховання в господарчих і ґрунтових ямах. Їх визначають як ритуальні [27], але останнім часом їх знаходять на поселеннях досить часто. Поховання на могильнику Уч-Баш, особливо порушені з одним кістяком і чорнолощеною керамікою та

бронзовим інвентарем, також варто розглядати як вторинні, зроблені в підчищену поховальну споруду [28]. Такі не властиві курганним культурам риси поховального обряду, який, зазначимо, проявляється в передгірській і гірській зонах, є наслідком потрапляння степових племен в умови господарсько-культурного комплексу гірських зон. Не маючи можливості властивого їм економічного розвитку і потрапивши у замкнений ландшафт, вони, міняючи тип господарства, дуже швидко деградує у соціальному плані. Поховальний обряд і споруда, що багато в чому визначає соціальний рівень суспільства, перстає на деякий час відігравати свою роль, перетворюючись у необхідність поховати небіжчика. З часом поховальний обряд вирівнюється, але вже маючи риси, характерні і визначені гірським регіоном.

Таким чином, на зламі VIII—VII—IV ст. до н. е. на Гераклейському півострові і в межиріччі Бельбеку та Чорної триває постійний процес проникнення нової людності з півночі і поступове та послідовне просування спочатку місцевого, а потім і прийшлого населення в гірські регіони. За даними поселень, виділяється кілька комплексів матеріалу, що вирізняються особливостями домобудування, господарства, а також особливостями керамічного набору як за формою, структурою тіста, так і за орнаментациєю. Серед поселень особливе місце посідає Уч-Баш, що відігравав роль заслони від небезпеки з півночі і певним чином визначав характер історичних процесів, що відбувалися на Гераклейському півострові в добу пізньої бронзи — раннього заліза. З V ст. головним фактором, що визначав життя місцевого населення, став Херсонес.

1. Печенкин Н. М. Разыскания в местности предполагаемого древнего Херсонеса // Архив НЗХТ. — Д. 182. *Його ж:* Раскопки в окрестностях г. Севастополя // ИТУАК. — Симферополь, 1905. — Вып. 38. *Його ж:* Дневник раскопок 1911 г. // Архив НЗХТ. — Д. 184. *Його ж:* Археологические разведки в местности Страбонова Херсонеса // ИАК. — СПб., 1911. — Вып. 42. *Його ж:* «Шверинский» курган // ИТУАК. — Симферополь, 1914. — Вып. 51.
2. Соловьев Л. Н. Дневники разведок 1922—1927 гг. // Архив НЗХТ. — Д. 447, 633, 1384—1386. *Його ж:* Поселение эпохи бронзы в балке Сарандинаки // Архив НЗХТ. — Д. 1802; Арсакова М. Е. Описание коллекции Л. Н. Соловьева // Архив НЗХТ. — Д. 447.
3. Репников Н. И. Разведки и раскопки в Крыму в 1907 г. // ИАК. — 1909. — Вып. 30.
4. Стржелецкий С. Ф. Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш X—VIII вв. до н. э. в 1952 г. // Архив НЗХТ. — Д. 680. *Його ж:* Отчет о работах Гераклейской экспедиции // Архив НЗХТ. — Д. 690, 709. *Його ж:* Раскопки в Инкермане в 1940 г. // СА. — 1947. — № IX. — С. 283—302. *Його ж:* Отчет о раскопках у Карантина // Архив НЗХТ. — Д. 1299.
5. Гриневич К. Э. Раскопки Гераклейской экспедиции 1928 г. // Крым. — М., —Л., 1928. — № 2 (8). *Його ж:* Отчетная выставка результатов раскопок Гераклейской экспедиции. — Севастополь, 1929.
6. Тахтай А. К. Дневник раскопок у Стрелецкой бухты в 1937 г. // Архив НЗХТ. — Д. 217. *Його ж:* Археологические открытия в Херсонесе в 1942—1944 гг. // КСИИМК. — 1947. — Вып. XIV.
7. Крыс Х. И. Раскопки раннетаврского поселения в Инкермане // КСИИМК. — 1955. — Вып. 58. — С. 35—43. *Його ж:* Раннетаврское поселение в Инкермане (1948) // ИАДК. — К., 1957. — С. 47—53.
8. Савеля О. Я. Разведки в окрестностях Севастополя // АО 1967 г. — М., 1968. — С. 201—202. *Його ж:* Раскопки и разведки в окрестностях Севастополя // АО 1973 г. — М., 1974. — С. 337—338. *Його ж:* Раскопки и разведки // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 337—338. *Його ж:* Раскопки и разведки у Сапун-горы // АО 1978. — М., 1979. — С. 398. *Його ж:* Работы Севастопольской экспедиции // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 334—335. *Його ж:* Работы Севастопольской экспедиции // АО 1981 г. — М., 1982. — С. 315. *Його ж:* Работы Севастопольской экспедиции // АО 1984. — М., 1986. — С. 300—301. *Його ж:* Исследования в окрестностях Севастополя // АО 1985 г. — М., 1986. — С. 404—405.
9. Николаенко Г. М., Оленина Е. Ф., Савеля О. Я., Черных А. А., Викторова М. А. Исследования на Гераклейском полуострове и в Бельбекской долине // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 361—363.
10. Крыс Х. И. К вопросу о периодизации кизил-кобинской культуры // СА. — 1961. — № 4. *Його ж:* О таврах и кизил-кобинской культуре // ВДИ. — 1971. — № 4. *Його ж:* Памятники Юго-Западного Крыма VIII—V вв. до н. э. Автореферат дис... канд. ист. наук. — М., 1975. *Його ж:* Кизил-кобинская культура и тавры // САИ. — 1981. — Вып. Д. 1—1. *Його ж:* Культура тавров // Археология СССР. Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. *Його ж:* Кизил-кобинская культура предгорного Крыма // Археология СССР. Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989.
11. Лесков А. М. Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры. — К., 1965.
12. Стржелецкий С. Ф. Очерки истории Гераклейского полуострова в эпоху бронзы и раннего железа (сер. II тыс. — V в. до н. э.). — Рукопись. — 1951 с дополнениями 1953—1954 гг. // Архив НЗХТ. — Д. 1343. *Його ж:* Клery Херсонеса Таврического // ХСб. — Севастополь, 1961. — Вып. VI.
13. Теренозжкин А. И. Киммерийцы. — К., 1976.
14. Колотухин В. А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начала железного века. — К., 1996.
15. Савеля О. Я. О керамике с врезным орнаментом из Херсонеса // КСИА СССР. — 1970. — Вып. 124. — С. 48—50. *Його ж:* Археологические материалы к истории Гераклейского полуострова доколониционного периода // ХСб. — Севастополь, 1996. — Вып. VII.
16. Сенаторов С. Н. Поселение позднего этапа кизил-кобинской культуры Карань — 211 ХСб. — Севастополь, 1998. — С. 8—16.
17. Николаенко Г. М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. Часть I. — Севастополь, 1999.
18. Лесков А. У. Вказ. праця. — С. 91—97.
19. Стржелецкий С. Ф. Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш X—VIII вв. до н. э. в 1952 г. // Архив НЗХТ. — Д. 680.
20. Стржелецкий С. Ф. Очерки истории... — Л. 88, 89.
21. Лесков А. М. Вказ. праця. — С. 19, 20.
22. Николаенко Г. М. Вказ. праця. — С. 25.
23. Паллас П. С. Путешествие в Крым // ЗООИД. — 1881. — Т. XII. — С. 97; Зубарь В. М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993. — С. 18. *Його ж:* Еще раз о таврическом линесе // РА. — 2000. — № 2. — С. 55.

24. *КрисХ. И.* Памятники... — С. 16.
25. *КрисХ. И.* Кизил-кобинская культура и тавры... — С. 69—73.
26. *Лесков А. М.* Вказ. праця. — С. 50, 51.
27. *Крупное Е. А.* Древняя история Северного Кавказа. — М., 1960. — С. 293.
28. *Лесков А. М.* Вказ. праця. — С. 51.

Список скорочень:

- АО — Археологические открытия
ВДИ — Вестник древней истории
ЗООИД — Записки Одесского имп. общества истории и древностей
ИАДК — История и археология Древнего Крыма
ИАК — Известия археологической комиссии
ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии
КСИА СССР — Краткие сообщения Института археологии СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института материальной культуры
НЗХТ — Національний заповідник «Херсонес Таврійський»
РА — Российская археология
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
ХСб — Херсонесский сборник

Е. А. Kravchenko

THE MAPE OF THE SETTLEMENTS OF HERACLEAN PENINSULA AND TERRITORY BETWEEN BELBEK AND CHERNAYA RIVERS FROM THE BOUNDARY VIII—VII TILL IV CENTURY BC

The problem questions of the archaeological researches of Heracleian peninsula and the territory between Belbek and Chernaya river before colonization time and the problem of the greeks-barbarian contacts during colonization have been included in the article. In case we try to write the main historical development processes of the population on this territory during late bronze — early iron age.